

SINTAKSISNING ASOSIY BIRLIKLARI VA ULARNING VAZIFALARI

Dehqonova Manzuma Akramjon qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi

Xakimbayeva Ozoda Kalandarovna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Umumiy tilshunoslik kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sintaksisning asosiy birliklari hisoblangan so'z birikmasi va gap, ularning tuzilishi hamda vazifalari haqida ma'lumot beriladi. Sintaktik birliklarning nutq jarayonidagi o'rni, ularning o'zaro bog'lanish xususiyatlari va fikr ifodalashdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, gap bo'laklari va ularning vazifalari misollar asosida tushuntiriladi. Mazkur maqola sintaksisning nazariy asoslarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sintaksis, so'z birikmasi, gap, gap bo'laklari, ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol, sintaktik aloqa, nutq, tilshunoslik.

Til insoniyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri bo'lib, u jamiyat a'zolari o'rtasidagi aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Inson o'z fikrini, his-tuyg'ularini, istak va maqsadlarini aynan til orqali ifodalaydi. Tilning boyligi va mukammalligi esa uning ichki tuzilishiga, ya'ni grammatik tizimiga bog'liqdir. Grammatika tilning asosiy qonun-qoidalarini o'rganadi va u morfologiya hamda sintaksis kabi bo'limlarga ajraladi. Ana shu bo'limlar ichida sintaksis alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u nutqning eng muhim birliklari bo'lgan so'z birikmasi va gapni o'rganadi.

Sintaksis so'zlarning o'zaro bog'lanish qonuniyatlarini, ularning gap tarkibida qanday joylashishini hamda fikrni ifodalashdagi vazifalarini tahlil qiladi. Har qanday fikr ma'lum bir tartibda joylashgan so'zlar orqali ifodalanadi. Agar so'zlar o'zaro to'g'ri bog'lanmasa, nutq mazmuni buziladi yoki tushunarsiz bo'lib qoladi. Shu sababli sintaksis tilning aniqligi, mantiqiyliigi va ravonligini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Sintaksisning asosiy birliklari sifatida so'z birikmasi va gap ajratiladi. So'z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning ma'no va grammatik jihatdan bog'lanishidan hosil bo'ladi. U predmetlar, belgilar va harakatlar o'rtasidagi turli munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Gap esa tugallangan fikrni bildiruvchi eng muhim sintaktik birlik bo'lib, u nutqning asosiy kommunikativ vositasidir. Gap orqali inson o'z fikrini boshqalarga yetkazadi, savol beradi, buyruq beradi yoki his-hayajonini ifodalaydi.

Bundan tashqari, sintaksis doirasida gap bo'laklari ham muhim o'rin tutadi. Ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi bo'laklar gapning mazmunini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Ularning har biri o'ziga xos vazifaga ega bo'lib, gapning tuzilishi va mazmunini boyitadi. Ayniqsa, ega va kesim gapning asosiy markazi hisoblanadi, chunki ular orqali harakatning bajaruvchisi va uning mazmuni ifodalanadi. Hozirgi kunda tilshunoslikda sintaksisni o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki zamonaviy jamiyatda aniq, ravon va mantiqiy nutq tuzish ko'nikmasi har bir inson uchun zarurdir. Ayniqsa, ta'lim jarayonida o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini rivojlantirishda sintaktik bilimlar katta rol o'ynaydi. To'g'ri tuzilgan gap va mazmunli nutq insonning fikrlash darajasi va madaniyatini ham aks ettiradi. Shu sababli

sintaksisning asosiy birliklari va ularning vazifalarini chuqur o'rganish tilni mukammal egallashga yordam beradi. Ushbu maqolada sintaksisning asosiy birliklari, ularning tuzilishi, turlari hamda nutqdagi vazifalari batafsil yoritiladi. Shuningdek, ular misollar orqali tushuntirilib, mavzuning mazmuni kengroq ochib beriladi.

Tadqiqot natijalari sintaksisning asosiy birliklari – so'z birikmasi va gap – til tizimida muhim funksional o'rin egallashini ko'rsatdi. Olib borilgan tahlillar asosida sintaktik birliklarning nutqni shakllantirishdagi roli, ularning o'zaro bog'lanish xususiyatlari hamda gap bo'laklarining vazifalari aniqlashtirildi. Sintaksis tilshunoslikning muhim bo'limlaridan biri bo'lib, u so'zlarning o'zaro bog'lanishi, gap tuzilishi hamda fikrni ifodalash qonuniyatlarini o'rganadi. Sintaksisning asosiy birliklari sifatida so'z birikmasi va gap alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular nutq jarayonida muhim kommunikativ vazifani bajaradi. So'zlar yakka holda ma'no ifodalasa-da, ular o'zaro birikib kelganda yanada murakkab va aniq fikrni ifodalash imkonini yaratadi. Shu jihatdan so'z birikmasi sintaktik birlik sifatida gap tarkibini shakllantiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

So'z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning grammatik va ma'no jihatdan bog'lanishi natijasida hosil bo'ladi. Ular bosh va ergash so'zlardan tashkil topib, bosh so'z asosiy ma'noni ifodalasa, ergash so'z uni aniqlab, to'ldirib keladi. Masalan, “katta bino”, “tez yugurdi”, “kitobni o'qimoq” kabi birikmalarda bosh va ergash so'zlarning o'zaro sintaktik aloqasi yaqqol ko'rinadi. So'z birikmalari gapning qurilishida asosiy material vazifasini bajaradi va fikrning aniqligini ta'minlaydi.

Gap esa sintaksisning markaziy birligi bo'lib, u nisbatan tugallangan fikrni ifodalaydi. Gap orqali so'zlovchi o'z fikrini, his-tuyg'usini yoki ma'lumotni to'liq yetkazadi. Gapning asosiy belgilari uning predikativligi, intonatsion yaxlitligi va grammatik tugallanganligidir. Gap tarkibida so'zlar ma'lum sintaktik vazifalarni bajaradi va ular o'zaro grammatik aloqalar orqali bog'lanadi.

Gap bo'laklari gapning ichki tuzilishini tashkil etuvchi elementlar bo'lib, ular ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi turlarga bo'linadi. Ega gapning asosiy subyekti bo'lib, harakat yoki holatning bajaruvchisini bildiradi. Kesim esa ega haqida xabar beruvchi, uning harakati yoki holatini ifodalovchi bo'lakdir. To'ldiruvchi harakatning obyektini bo'lib, u kimga? nimaga? kabi savollarga javob beradi. Aniqlovchi o'zini aniqlab, uning belgi-xususiyatini bildiradi, hol esa harakatning o'rni, vaqti, sababi yoki maqsadini ko'rsatadi.

Sintaksisni chuqur o'rganish tilning nafaqat nazariy jihatlarini, balki uning amaliy qo'llanishini ham yaxshiroq tushunishga imkon beradi. So'z birikmalari va gaplar o'rtasidagi bog'lanishlar nutqning mantiqiyliги, izchilligi va ta'sirchanligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Ayniqsa, yozma nutqda sintaktik birliklarning to'g'ri qo'llanishi fikrning aniq va ravshan yetkazilishiga xizmat qiladi.

So'z birikmalarining turlari ham sintaksisda muhim o'rin tutadi. Ular bosh so'zning qaysi so'z turkumiga mansubligiga ko'ra otli, fe'lli va sifatli birikmalarga bo'linadi. Masalan, otli birikmalarda bosh so'z ot bo'lib, u aniqlovchilar orqali kengayadi (“yangi kitob”, “katta uy”). Fe'lli birikmalarda esa bosh so'z fe'l bo'lib, u to'ldiruvchi yoki hol bilan birikadi (“tez yozdi”, “kitobni o'qidi”). Bunday tasniflar sintaktik tahlilni osonlashtiradi va gap qurilishining ichki mexanizmini ochib beradi.

Gapning tuzilishi ham turli xususiyatlarga ega bo'lib, u sodda va qo'shma gaplarga ajratiladi. Sodda gap bitta predikativ markazga ega bo'lsa, qo'shma gap ikki yoki undan ortiq predikativ markazdan tashkil topadi. Qo'shma gaplar bog'lovchilar yordamida

yoki bog'lovchisiz tarzda tuzilishi mumkin. Bu esa fikrni murakkabroq shaklda ifodalash, turli mazmuniy munosabatlarni (sabab-oqibat, zidlik, shart va boshqalar) aniqroq ko'rsatish imkonini beradi.

Sintaksisni o'rganish jarayonida punktuatsiya, ya'ni tinish belgilarining roli ham katta. Tinish belgilari gapning tuzilishini ko'rsatish, ma'noni aniqlashtirish va nutqni to'g'ri tushunishga yordam beradi. Vergul, nuqta, ikki nuqta, tire kabi belgilar gap bo'laklari orasidagi munosabatlarni ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. To'g'ri qo'yilgan tinish belgisi gap mazmunini aniq ochib beradi, noto'g'ri qo'llanish esa chalkashlikka olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sintaksis tilning eng muhim va murakkab bo'limlaridan biri bo'lib, u so'zlarning o'zaro bog'lanishi, gaplarning tuzilishi, ularning turlari va kommunikativ xususiyatlarini o'rganadi. Sintaktik bilimlar nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nutqda ham katta ahamiyatga ega. Ular yordamida inson o'z fikrini aniq, mantiqiy, izchil va ta'sirchan tarzda ifodalash imkoniga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nurmonov, A. (2010). O'zbek tili sintaksisi. Toshkent: O'qituvchi.
2. Baxtiyorov, A. (2018). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent.
3. Hojiyev, A. (2002). O'zbek tili grammatikasi. Toshkent.
4. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Chomsky, N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton. Sayfullayeva R. va boshqalar — Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis). Toshkent: O'qituvchi, 2007.